तृतीयः पाठः

रमणीया हि सृष्टिः एषा

(विद्यालस्य प्राङ्गणे रङ्गमञ्चः। नटः नटी च प्रविशतः।)

उभौ – (करौ बद्ध्वा) नमः सर्वेभ्यः। अस्माकं विद्यालयस्य प्राङ्गणे भवतां हार्दिकम् अभिनन्दनम्।

नटः – अद्य जूनमासस्य पञ्चमी तारिका।

नटी – आम् सत्यम्। अद्य तु विश्वपर्यावरणदिवसः।

उभौ – एवम् । अस्मिन् शुभावसरे वयं रम्यां सृष्टिम् अधिकृत्य एकस्याः लघुनाटिकायाः प्रस्तुतिं करिष्यामः।

नटी – इदं तु सत्यमेव यत् इयं सृष्टिः अति सौन्दर्यमयी अस्ति।

नटः – अतः परस्परं कलहेन विवादेन एषा दूषिता न कर्त्तव्या।

नटी – सर्वेषाम् एव अत्र महत्त्वं विद्यते।

नटः – कोऽपि इह संसारे कनिष्ठः वरिष्ठः वा नास्ति।

उभौ – सर्वे समानाः।

नटी – प्रकृतिः माता सर्वान् स्नेहेन परिपालयति।

उभौ – अतः प्रस्तूयते लघुनाटिका '**रमणीया हि सृष्टिः एषा।**'

(गच्छतः)

तृतीयः पाठः

रमणीया हि सृष्टिः एषा

[**स्थानम्** – सरस्तीरम्! समयः – प्रभातवेला। तत्र राजहंसः हंसी च विहरतः। नेपथ्ये काकध्वनिः श्रूयते।]

राजहंसः – अये! किन्नु खलु सरस्तीरे विहरति मयि केनापि कर्कशैः 'का का' शब्दैः वातावरणम् आकुलीक्रियते?

राजहंसी – भर्तः! काकात् अन्यः को भवितुमर्हति? अस्य वर्णः अपि कृष्णः, कर्म अपि कृष्णम्। मेध्यम् अमेध्यं सर्वमेव भक्षयति। कर्णकटुशब्दैः – – –

काकः – (प्रविश्य, सक्रोधम्) आः! किम् उक्तवती भवती? यदि अहं कृष्णवर्णः तर्हि श्रीरामस्य वर्णः कीदृशः? श्रीवासुदेवस्य वर्णः कीदृशः? मुग्धे! अहं तु अतीव कर्तव्यपरायणः। प्रभाते 'का-का' ध्वनिना सुप्तान् प्रबोधयामि कर्मसु च विनियोजयामि।

राजहंसः – हुं! किमनेन? एतत् कार्यं तु कुक्कुटोऽपि करोति।

काकः – (विहस्य) कुक्कुटः। अरे अद्य कुतः कुक्कुटाः नगरेषु। अहमेव सर्वत्र सुलभः।

राजहंसी – भोः भो वाचाल! स्वीयैः कटुभिः क्वणितैः जनजागरणात् अन्यत् तु किमपि न करोषि?

काकः – अहो अज्ञानं भवत्याः! अरे! यस्य गृहस्य भित्तौ स्थित्वा आलपामि, जनाः प्रियस्य आगमनसङ्केतं मत्वा हृष्यन्ति। किं बहुना! अहं तु एतादृशः सत्यप्रियः यत् मातरः शिशून् कथयन्ति-" अनृतं वदसि चेत् काकः दशेत्।" अस्माकम् ऐक्यं तु जगत्प्रसिद्धम्। सर्वथा जागरूकोऽहं छात्राणां कृते आदर्शः एव। किं न श्रुतं काकचेष्टा, बकध्यानम्---

राजहंसः – विरम विरम! श्रूयतां यत् जनैः सर्वदा गीयते तव विषये-

काकस्य गात्रं यदि काञ्चनस्य माणिक्यरत्नं यदि चञ्चुदेशे।
एकैकपक्षे ग्रथितं मणीनां तथापि काको न तु राजहंसः॥ 1॥

अपि च

हंस श्वेतः बकः श्वेतः को भेदः बकहंसयोः।
नीरक्षीरविवेके तु हंसो हंसः बको बकः॥ 2॥

बकः – (प्रविश्य, स्वपक्षौ अवधूय) कथं माम् अपि अधिक्षिपसि? किं ते महत्त्वम्?
– वर्षर्तौ तु मानसं पलायसे। अहम् एव अत्र वृष्टेः अभिनन्दनं करोमि। कीदृशी तव मैत्री? आपत्काले सरांसि

त्यक्त्वा दूरं व्रजसि। वस्तुत: अहमेव शीतले जले बहुकालपर्यन्तम् अविचलं ध्यानमग्न: 'स्थितप्रज्ञ' इव तिष्ठामि। दुग्धधवला मे पक्षा:। न जाने कथं माम् अपरिगणयन्त: जना: चित्रवर्णम् अहिभुजं मयूरं 'राष्ट्र-पक्षी' इति मन्यन्ते। अहमेव योग्य: ....

मयूर: – (प्रविश्य साट्टहासम्) सत्यं सत्यम्। अहमेव राष्ट्रपक्षी। को न जानाति तव ध्यानावस्थाम्? मौनं धृत्वा वराकान् मीनान् छलेन अधिगृह्य क्रूरतया भक्षयसि। धिक् त्वाम्! अवमानितं खलु सर्वं पक्षिकुलं त्वया।

काक: – रे सर्पभक्षक! नर्तनात् अन्यत् किम् अपरं जानासि?

मयूर: – श्रूयतां श्रूयताम्! मम नृत्यं तु प्रकृते: आराधना। पश्य! चारुवर्तुलचन्द्रिकाशोभितानां मम पिच्छानाम् अपूर्वं सौन्दर्यम्। मम केकारवं श्रुत्वा कोकिल: अपि लज्जते। मम शिरसि राजमुकुटमिव शिखां स्थापयता विधात्रा एव अहं पक्षिराज: कृत:।

कोकिल: – (प्रविश्य) रे मयूर! अलम् अतिविकत्थनेन। मधुमासे आम्रवृक्षे स्थित्वा यदा अहं पञ्चमस्वरेण गायामि तदा श्रोतार: कथयन्ति–

काक: कृष्ण: पिक: कृष्ण: को भेद: पिककाकयो:।
वसन्तसमये प्राप्ते काक: काक: पिक: पिक:॥ 3॥

काक: – रे परभृत्! अहं यदि तव सन्ततिं न पालयामि तर्हि कुत्र स्यु: पिका:? अत: अहम् एव करुणापर: पक्षिसम्राट् काक:!

राजहंस: – शान्तं शान्तम्। अहमेव नीरक्षीरविवेकी पक्षिणां राजा!

बक: – धिक् युष्मान्! अहमेव सर्वशिरोमणि:!

(तत: प्रकृतिमाता प्रविशति)

प्रकृति: – (सस्नेहम्) अलम् अलं मिथ: कलहेन। अहं प्रकृति: एव युष्माकं जननी। यूयं सर्वे एव मम प्रिया:। सर्वेषामेव महत्त्वं विद्यते यथासमयम्। सर्वै: एव मे शोभा। न तावत् कलहेन समयं वृथा यापयेत। मिलित्वा एव मोदध्वं जीवनं च रसमयं कुरुध्वम्। सर्वे मिलित्वा गायन्ति–

आयुष: क्षण एकोऽपि न लभ्य: स्वर्णकोटिकै:।
स चेन्निरर्थकं नीत: का नु हानिस्ततोऽधिका॥ 4॥

अधुना रमणीया हि सृष्टिरेषा जगत्पते:।
जीवा: सर्वेऽत्र मोदन्तां भावयन्त: परस्परम्॥ 5॥

शब्दार्थाः

अधिक्षिपसि (क्रि०) (म०पु०ए० व०) [अधि+क्षिप्+लट्]	तिरस्करोषि	अपमानित करते हो	you insult.
अधिगृह्य (अव्य०) [अधि+ग्रह्+ ल्यप्]	गृहीत्वा	पकड़कर	having caught.
अनृतम् (वि०) (नपुं०प्र०ए०व०) [न ऋतम्, नञ् त०पु०]	मिथ्या, असत्यम्	असत्य, झूठ	false.
अपरिगणयन्तः (वि०) (पु०प्र० ब०व०) [(परि+गण्+शतृ) न परिगणयन्तः, नञ् त०पु०]	अमन्यमानाः	न मानते हुए	not considering, ignoring.
अमेध्यम् (वि०)(नपुं०प्र०ए०व०) [न मेध्यम्, नञ् त०पु०]	अशुद्धम्	अशुद्ध, अपवित्र	impure, dirty.
श्रूयताम् (क्रि०) (प्र०पु०ए०व०) [श्रु+यक्+लोट्]	आकर्ण्यताम्	सुनिए	please, listen.
अवधूय (अव्य०)[अव+धू+ल्यप्]	कम्पयित्वा	हिला करके	having shaken, after flapping (the wings).
अवमानितम् (वि०) नपुं०प्र०ए०व० [अव+मन्+क्त]	तिरस्कृतम्	अपमानित किया गया	humiliated.
अहिभुजम् (सं०)(पु०द्वि०ए०व०) [अहिं भुङ्क्ते यः तम्, उप०त०पु०]	गरुडम्	गरुड़ को	to Garud (eagle the vehicle of Lord Vishnu).
आकुलीक्रियते (नामधातुः क्रिया) (प्र०पु०ए०व०) [आकुल+च्वि+कृ+यक्]	व्याकुलीक्रियते	व्याकुल किया जाता है	being perturbed.
आयुषः (सं०) (नपुं०ष०ए०व०) [आयुष्-मूलशब्दः]	वयसः	आयु का	of the age.
ऐक्यम् (सं०) (नपुं०प्र०ए०व०) [एक्+ष्यञ्]	एकता	एकता, समरूपता	oneness, unity.
कनिष्ठः (वि०) (पु०प्र०ए०व०) [कन्+इष्ठन्]	सर्वेभ्यः लघुः	सबसे छोटा	Youngest, smallest.

कर्कशः (वि) (पु०प्र०ए०व०)	निष्ठुरः	क्रूर, कठोर	Harsh, hoarse.
काकचेष्टा (सं०)(स्त्री०प्र०ए०व०) [काकस्य चेष्टा, ष०त०पु०]	काकप्रयत्नः, काकप्रयासः (त्वरितक्रिया)	कौवे जैसी सक्रियता	Bodily efforts of crow.
केकारवम् (सं०)(पु०द्वि०ए०व०) [केकायाः रवः तम्, ष०त०पु०]	मयूरस्य ध्वनिम्	मोर की आवाज को	to peacock's warble (sound of the peacock).
क्वणितैः (वि०)(पु०तृ०ब०व०) [क्वण्+क्त]	अस्पष्टस्वरैः	अस्पष्ट स्वरों से	by indistinct sounds.
गात्रम् (सं०) (नपुं०प्र०ए०व०)	शरीरम्	शरीर	Body.
ग्रथितम् (वि०)(नपुं०प्र०ए०व०) [ग्रन्थ्+क्त]	जटितम्	गुँथा हुआ	studded.
चञ्चुदेशे (सं०)(पु०स०ए०व०) [चञ्चोः देशे (स्थाने), ष०त०पु०]	चञ्चुभागे	चोंच के हिस्से में	in the part of the beak.
चारुवर्तुलचन्द्रिकाशोभितानाम् (वि०) (पु०ष०ब०व०) [चारुभिः वर्तुलाभिः चन्द्रिकाभिः शोभितानाम्, तृ०त०पु०]	सुन्दर – गोलार्धचन्द्राकारैः शोभितानाम्	सुन्दरगोलार्ध चन्द्राकार से सुशोभितों के	adorned with beautiful round and half moons.
नीरक्षीरविवेके (सं०) (पु०स०ए०व०) [नीरञ्च क्षीरञ्च नीरक्षीरे (द्वन्द्वः) तयोः विवेकः, ष०त०पु०]	जलस्य दुग्धस्य च भेदस्य बुद्धिः	सूक्ष्मबुद्धि, विवेचनात्मक बुद्धि	discriminating power (a colloquial use).
नेपथ्यम् (सं०) (नपुं०) प्र०ए०व०)	परिधान कक्षः, रङ्गमञ्चस्य पृष्ठः भागः	परदे के पीछे का भाग जहाँ नाटक के पात्र अपनी वेशभूषा धारण करते हैं	the retiring room where the characters dress up.
पञ्चमस्वरेण (सं०)(पु०तृ०ए०व०) [पञ्चमः च स असौ स्वरः तेन, कर्मधा०]	सङ्गीतस्य पञ्चमः स्वरः	सरगम का पाँचवा सुर	fifth musical note.
परभृत् (सं०) (पु०प्र०ए०व०) [परैः भ्रियते, उप०त०पु०]	अन्यैः पाल्यते	दूसरों द्वारा पालित (कोयल)	brought up by others.
पलायसे (क्रि०)(म०पु०ए०व०) [परा 'र' स्थाने 'ल' अय्+लट्]	धावसि	भागते हो	you run away.

पिच्छानाम् (सं०) (पु०ब०व०)	मयूरस्य पक्षाणाम्	मोर पंखों का	of the peacock's plume.
प्रबोधयामि (क्रि०) (उ०पु०ए०व०) [प्र+बुध्+णिच्+लट्]	जागरणं सम्पादयामि	जगाता हूँ	is being a wakened by me.
प्राङ्गणम् (सं०)(नपुं०प्र०ए०व०) [प्रकर्षेण आङ्गनं गमनं यत्र]	आङ्गनम्	आँगन	courtyard.
भावयन्तः (क्रि०)(पु०प्र०ब०व०) [भू+णिच्+शतृ]	सद्भावयन्तः	सद्भावना रखते हुए	having good feelings.
मिथः (अव्य)	परस्परम्	आपस में	amongst.
मेध्यम् (वि०) (नपुं०प्र०ए०व०) [मेध्+ण्यत्, मेधायै हितं यत् वा]	विशुद्धम्	शुद्ध, स्वच्छ	pure, clear.
यापयेत (क्रि०) (म०पु०ब०व०) [या+णिच्+विधिलिङ्]	कालक्षेपं कुर्यात	बिताएँ	should spend.
रमणीया (वि०)(स्त्री०प्र०ए०व०) [रम्+अनीयर्+टाप्]	आनन्दप्रदा, मनोहरा	मनोहारी	delightful, pleasant.
वराकान् (वि०) (पु०द्वि०ब०व०)	दयनीयान्, मन्दभाग्यान्	बेचारों को, अभागों को	to the pitiable ones, to the unlucky ones.
वरिष्ठः (वि०) (पु०प्र०ए०) [उरु+इष्ठन्]	सर्वोत्तमः	अत्यन्त श्रेष्ठ, प्रमुख	superior most.
वाचाल (वि०) (पु०प्र०ए०व०) [वाच्+आलच्]	प्रगल्भः	बातूनी	talkative.
विकत्थनेन (सं०)(पु०तृ०ए०व०)	आत्मप्रशंसया, आत्मश्लाघया	आत्मप्रशंसा के द्वारा	through self-praise, through egoism.
विहस्य (अव्य०)[वि+हस्+ल्यप्]	हसित्वा	हँसकर	laughingly.
सृष्टिः (सं०) (स्त्री०प्र०ए०व०) [सृज्+क्तिन्]	विश्वम्, निखिलजगत्	संसार की रचना	creation.
स्थितप्रज्ञः (वि०) (पु०प्र०ए०व०) [स्थिता प्रज्ञा यस्य सः, ब०व्री०]	स्थिरबुद्धिः	निश्चित बुद्धि वाला	steady minded, firm.

इदमपि जानन्तु

सन्धियुक्तपदानि

सरस्तीरम्	=	सर:+तीरम्	केनापि	=	केन+अपि
को भवितुमर्हति	=	क:+ भवितुमर्हति	कुक्कुटोऽपि	=	कुक्कुट:+अपि
जागरूकोऽहम्	=	जागरूक:+अहम्	एकैकपक्षे	=	एक+एकपक्षे
काको न	=	काक:+न	को भेद	=	क:+भेद
हंसो हंस:	=	हंस:+हंस:	वर्षर्तौ	=	वर्षा+ऋतौ
ध्यानावस्थाम्	=	ध्यान+अवस्थाम्	अपरं जानासि	=	अपरम्+जानासि
एकोऽपि	=	एक:+अपि	स चेन्निरर्थकम्	=	स:+चेत्+निरर्थकम्
हानिस्ततोऽधिका	=	हानि:+तत:+अधिका	सृष्टिरेषा	=	सृष्टि:+एषा
सर्वेऽत्र	=	सर्वे+अत्र			

सन्धिकार्यम्

काकात्+अन्य:	=	काकादन्य:	यदि+अहम्	=	यद्यहम्
वर्ण:+अपि	=	वर्णोऽपि	प्रियस्य+आगमनसङ्केतम्	=	प्रियस्यागमनसङ्केतम्
आदर्श:+एव	=	आदर्श एव	एव+अत्र	=	एवात्र
वृष्टे:+अभिनन्दम्	=	वृष्टेरभिनन्दनम्	वस्तुत:+अहम्	=	वस्तुतोऽहम्
नर्तनात्+अन्यत्	=	नर्तनादन्यत्	विधात्रा+एव+अहम्	=	विधात्रैवाहम्
यदा+अहम्	=	यदाहम्	धिक्+युष्मान्	=	धिग्युष्मान्
प्रकृति:+एव	=	प्रकृतिरेव	सर्वै:+एव	=	सर्वैरेव
मिलित्वा+एव	=	मिलित्वैव			

संयोग:

भवितुमर्हति	=	भवितुम्+अर्हति	सर्वमेव	=	सर्वम्+एव
किमनेन	=	किम्+अनेन	अहमेव	=	अहम्+एव
किमपि	=	किम्+अपि	राजमुकुटमिव	=	राजमुकुटम्+इव
सर्वेषामेव	=	सर्वेषाम्+एव			

अभ्यासः

1. अधोलिखितान् प्रश्नान् 'आम्' अथवा 'नहि' माध्यमेन उत्तरत–

(क) किं 'का का' इति राजहंसस्य ध्वनिः? ....

(ख) किं काकः मेध्यम् अमेध्यं वा सर्वमेव भक्षयति? ....

(ग) किं कुक्कुटाः नगरेषु सर्वत्र सुलभाः एव? ....

(घ) किं राजहंसी श्लोकद्वयं पठति? ....

(ङ) किं बकः श्वेतः भवति? ....

(च) किं वर्षाणाम् अभिनन्दनं बकः करोति? ....

(छ) किं मयूरः एव अस्माकं राष्ट्रपक्षी? ....

(ज) किं मयूरः क्रोधेन प्रविशति? ....

(झ) किं कोकिलः एव मधुमासे आम्रवृक्षे स्थित्वा गायति? ....

(ञ) किं राजहंसः एव नीरक्षीरविवेकी मन्यते? ....

2. अधोलिखितप्रश्नान् पूर्णवाक्येन उत्तरत –

(क) राजहंसः राजहंसी च काकध्वनिं कस्यां वेलायां शृणुतः?

....

(ख) मयूरः केन पक्षिराजः कृतः?

....

(ग) कोकिलः कुत्र स्थित्वा पञ्चमस्वरेण गायति?

....

(घ) मातरः शिशून् किं कथयन्ति?

....

(ङ) केषाम् ऐक्यं जगत्प्रसिद्धम्?

....

(च) काकपिकयोः भेदः कदा ज्ञायते?

....

(छ) कीदृशी सृष्टिः एषा?

....

(ज) केन समयः वृथा न यापयितव्यः?

....

3. अधोलिखितवाक्येषु स्थूलपदम् आधृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत–

(क) **नेपथ्ये** काकध्वनिः श्रूयते। ....

(ख) काकः प्रभाते 'का का' ध्वनिना **सुप्तान्** प्रबोधयति। ....

(ग) मयूरस्य **पिच्छानां** सौन्दर्यम् अद्भुतम् अस्ति। ....

(घ) बकः मीनान् छलेन अधिगृह्य **क्रूरतया** भक्षयति। ....

(ङ) जगत्पतेः एषा सृष्टिः **रमणीया** अस्ति। ....

(च) मयूरस्य नृत्यं **प्रकृतेः** आराधना। ....

(छ) **आयुषः** एकः अपि क्षणः स्वर्णकोटिकैः न लभ्यते। ....

(ज) हंसः **वर्षतौ** तु मानसं पलायते। ....

4. यथानिर्देशम् उत्तरत –

(क) 'जनाः प्रियस्य आगमनसङ्केतं मत्वा हृष्यन्ति।' अस्मिन् वाक्ये कर्तृपदं किम् अस्ति?

(ख) 'अलम् अलं मिथः कलहेन।' वाक्येऽस्मिन् 'परस्परम्' इति पदस्य किं पर्यायपदं प्रयुक्तम्?

(ग) 'आपत्काले सरांसि त्यक्त्वा दूरं व्रजसि।' वाक्येऽस्मिन् किं क्रियापदं प्रयुक्तम्?

(घ) 'सत्यम्' इति पदस्य किं विलोमपदं पाठे प्रयुक्तम्?

(ङ) 'दुग्धधवलाः' इति विशेषणपदस्य किं विशेष्यपदं पाठे प्रयुक्तम्?

(च) 'पिच्छानाम्' इति पदस्य विशेषणपदं पाठात् चित्वा लिखत।

(छ) 'विचित्रा खलु दैवगतिः।' अत्र विशेष्यपदं किम् अस्ति?

5. अधोलिखितपदानां समुचितं पर्यायपदं पाठात् चित्वा लिखत–

(क) असत्यम् ....

(ख) शरीरम् ....

(ग) गृहीत्वा ....

(घ) प्रात:काल: ....

(ङ) प्रसीदन्ति ....

6. अत्र उदाहरणम् अनुसृत्य रिक्तस्थानानि पूरयत–

यथा (क) राजहंसी राजहंसं कथयति यत् काकस्य कर्म अपि कृष्णम्।

(ख) काक: .... कथयति यत् यदि स: (काक:) कृष्णवर्ण: तर्हि श्रीरामस्य वर्ण: कीदृश: ?

(ग) राजहंस: .... कथयति यत् एतत् कार्यं तु कुक्कुटोऽपि करोति।

(घ) बक: .... कथयति यत् तस्य किं महत्त्वम् ?

(ङ) मयूर: .... कथयति यत् तस्य ध्यानावस्थां को न जानाति ?

(च) कोकिल: .... कथयति यत् अलम् 'अतिविकत्थनेन'।

(छ) काक: .... कथयति यत् स: एव करुणापर: पक्षिसम्राट्!

7. अधोलिखितेषु वाक्येषु समुचितं पदं लिखत–

यथा (क) राजहंस: काकस्य ध्वनिं श्रुत्वा व्याकुल: भवति।

(ख) काक: .... कथनं श्रुत्वा तु क्रुद्ध: भवति परं .... वचनं श्रुत्वा विहसति।

(ग) राजहंसी .... वचनं श्रुत्वा तं 'वाचाल' इति कथयति।

(घ) मयूर: .... वचांसि श्रुत्वा प्रविशति।

(ङ) कोकिल: .... वाचांसि श्रुत्वा प्रविशति।

(च) अन्ते .... प्रविशति।

8. पाठगतश्लोकानां भावस्पष्टीकरणम् उचितपदै: कुरुत–

(क) यदि .... चञ्चुदेशे माणिक्यरत्नम् अपि भवेत् तथापि स: .... न मन्यते अपितु .... एव। एवमेव यदि .... पक्षा: मणिभि: ग्रथिता: भवेयु: तथापि स: .... एव न ....।

(ख) हंस: श्वेतवर्ण: बकस्य अपि च वर्ण: .... एव। अत: बकहंसयो: वर्णदृष्ट्या कोऽपि न भेद: परं .... एव विवेकशील: मन्यते न तु ....।

(ग) काकस्य वर्ण: कृष्ण: .... अपि वर्ण: .... । एतयो: भेद: तु .... एव ज्ञायते यत् काक: .... पिक: च पिक: अस्ति।

9. निम्नलिखितकथनेषु स्थूलानि सर्वनामपदानि 'कस्मै प्रयुक्तानि' इति लिखत –

कथनानि	कस्मै प्रयुक्तं सर्वनामपदम्
यथा– सर्वथा जागरूकः **अहम्**।	**काकाय**
(क) सरस्तीरे विहरति **मयि**।	राजहंसाय
(ख) कथं **माम्** अधिक्षिपसि ?	....
(ग) **अहम्** एव वृष्टेः अभिनन्दनं करोमि।	....
(घ) **मम** नृत्यं तु प्रकृतेः आराधना।	....
(ङ) **अहं** पञ्चमस्वरेण गायामि।	....
(च) **अहमेव** सर्वशिरोमणिः।	....
(छ) सर्वैः एव **मे** शोभा।	....
(ज) **अहमेव** नीरक्षीरविवेकी।	....

10. केन कथितानि एतानि कथनानि ?

कथनानि	वक्ता
(क) अहं तु अतीव कर्तव्यपरायणः।	....
(ख) नीरक्षीरविवेके तु हंसो हंसः बको बकः।	....
(ग) दुग्धधवलाः मे पक्षाः।	....
(घ) अहमेव सर्वशिरोमणिः।	....
(ङ) सर्वेषामेव महत्त्वं विद्यते यथासमयम्।	....

11. अधोलिखितवाक्येषु समस्तपदैः रिक्तस्थानानि पूरयत–

(क) राजहंसः हंसी च (सरसः तीरे) .... विहरतः

(ख) तत्र (काकस्य ध्वनिः) .... अपि श्रूयते।

(ग) काकः (क्रोधेन सहितम्) .... प्रविशति।

(घ) काकः आत्मानं (सत्यं प्रियं यस्य तम्) .... कथयति।

(ङ) काकस्य चञ्चुदेशे (माणिक्यानि च रत्नानि च तेषां समाहारः) .... भवेत् तथापि सः राजहंसः न भवति।

(च) बकः (स्थिता प्रज्ञा यस्य सः) .... इव जले बहुकालपर्यन्तं तिष्ठति।

(छ) (समयम् अनतिक्रम्य) .... सर्वेषां महत्त्वं विद्यते।

12. अधोलिखितवाक्येषु स्थूलाक्षरपदानां प्रसङ्गानुसारम् उचितम् अर्थं चित्वा लिखत –

(क) मेध्यम् अमेध्यं सर्वमेव भक्षयति।

(i) मेधाविनम् (ii) अभक्षणीयम् (iii) विशुद्धम्

(ख) अस्माकम् ऐक्यं तु जगत्प्रसिद्धम्।

(i) एकता (ii) भिन्नता (iii) क्रूरता

(ग) काकस्य गात्रं यदि काञ्चनस्य।

(i) गोत्रम् (ii) कुटुम्बम् (iii) शरीरम्

(घ) आपत्काले सरांसि त्यक्त्वा दूरं व्रजसि।

(i) वदसि (ii) भजसि (iii) गच्छसि

(ङ) बकः मीनान् छलेन अधिगृह्य क्रूरतया भक्षयति।

(i) गृहीत्वा (ii) खादित्वा (iii) त्यक्त्वा

अन्वयः

1. यदि काकस्य गात्रम् काञ्चनस्य, यदि चञ्चुदेशे माणिक्यरत्नम्, एकैकपक्षे मणीनाम् ग्रथितम् तथापि (सः) काकः (एव) न तु राजहंसः॥ 1॥
2. हंसः श्वेतः बकः श्वेतः, बकहंसयोः कः भेदः? नीरक्षीरविवेके तु हंसः हंस, बकः बकः॥ 2॥
3. काकः कृष्णः पिकः कृष्णः, पिककाकयोः कः भेदः? वसन्तसमये प्राप्ते काकः काकः पिकः पिकः ॥ 3॥
4. आयुषः एकः क्षणः अपि स्वर्णकोटिकैः न लभ्यः। स चेत् निरर्थकम् नीतः ततः अधिका नु हानिः का? ॥ 4॥
5. एषा जगत्पतेः सृष्टिः हि अधुना रमणीया। सर्वे जीवाः अत्र परस्परम् भावयन्तः मोदन्ताम् ॥ 5॥

योग्यताविस्तारः

(न परीक्षाकृते)

हंसः **अस्ति यद्यपि सर्वत्र नीरं नीरजमण्डितम्।**
रमते न मरालस्य मानसं मानसं विना॥ 1॥
यत्रोदकं तत्र वसन्ति हंसाः तथैव शुष्कं परिवर्जयन्ति।
न हंसतुल्येन नरेण भाव्यं पुनस्त्यजन्ति पुनराश्रयन्ते॥

कोकिलः **काकैः सह विवृद्धस्य कोकिलस्य कला गिरः।**
खलसङ्गेऽपि नैष्ठुर्यं कल्याणप्रकृतेः कुतः।

बकः न कोकिलानामिव मञ्जु कूजितं
न लब्धलास्यानि गतानि हंसवत्।
न बर्हिणानामिव चित्रपक्षता
गुणस्तथाप्यस्ति बके बकव्रतम्॥
इन्द्रियाणि च संयम्य बकवत् पण्डितो नरः।
देशकालबलं ज्ञात्वा सर्वकार्याणि साधयेत्॥

काकः तुल्यवर्णच्छदः कृष्णः कोकिलैः सह सङ्गतः।
केन विज्ञायते काकः स्वयं यदि न भाषते॥

प्रहेलिका

सुप्तोऽपि नेत्रे न निमीलयामि जलस्य मध्ये निवसामि नित्यम्।
स्वजातिजीवाः मम भोजनानि वदन्तु मान्याः मम नामधेयम्॥

एहि हसाम

दम्पत्योः मध्ये कलहः जातः। परस्परं वार्तालापः स्थगितः आसीत्। अन्यस्मिन् दिवसे कार्यवशात् पत्या अन्यत्र गन्तव्यम् आसीत्। अतः सः पत्न्यै चिटिकायां सूचनां लिखितवान् – 'प्रातः पञ्चवादने माम् उत्थापयतु' इति। ततः निश्चिन्ततया निद्रां च कृतवान्। प्रातः शीघ्रं जागरिता पत्नी तस्याम् एव चिटिकायां लिखितवती – 'पञ्चवादनम् अभवत् उत्तिष्ठतु।'